**ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАС МҮСІНДЕРІ
ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР
XIX ғ. – XX ғ. БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ САЯХАТШЫЛАР
МЕН ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ**

© 2018 ж. Ж. Құрманқұлов, Ә.Д. Қасенова

Мақалада жоғарыда аталған мерзім шеңберіндегі Сарыарқа тас мүсіндерін зерттеу тарихы талданады. Ескерткіштерді зерттеу әдіснамалық түрде емес, кездейсоқ сипаттау түрінде жүргізілген. Мүсіндерді арнайы зерттеу бағыты болмағанымен, ол кезең археология ғылымының қалыптасу кезеңімен сәйкес келеді. Тас мүсіндер Сарыарқаның ежелгі және ортағасырлық ескерткіштер тарихының ең маңызды дерек көзі болып табылатыны көрсетілген. Олар осы ескерткіштерді қалдырған адамдардың түрі мен сыртқы келбетін көрсетумен қатар, сол кездің әлеуметтік құрылымы, тұрмысы мен дүниетанымынан мол мағлұмат береді. Сонымен қатар, мақалада Сарыарқаның XIX ғасыр мен XX ғасырдың бірінші жартысы аралығындағы белгілі болған 30-дан астам тас мүсіннің картасы жасалынып ғылыми айналымға енгізілген.

Түйін сөздер: археология, Сарыарқа, Орталық Қазақстан, ғалым, өлкетанушы, тас мүсін, кездейсоқ, жахангер, ескерткіш, сурет, сызба

Сарыарқа тас мүсіндері жайлы алғашқы деректер мерзімі негізінен, XIX ғасырдың екінші жартысымен XX ғасырдың бас кезіне жатады. Олар ғалымдар, жахангерлер, өлкетанушылардың еңбектерінде қамтылған (А.И. Левшин, Ш.Ш. Уәлиханов, Г.Н. Потанин, И.Я. Словцов, Н.Я. Коншин, И.А. Кастанье және басқалары). Біз қарастырып отырған кезеңдегі Орталық Қазақстан археологиялық ескерткіштерін зерттеу жұмыстары түрлі деңгейде жүргізілді. Көбісі қысқа түрде суреттемелер жазып, ішінара қарындашпен сызбасын сызып, өте аз жағдайда фото кескінін жасаушылар да болды. (Қозы-Көрпеш Баян сұлу мазары мүсіндері).

Солардың бірі географ ғалым, жахангер Г.Н. Потанин «Записки...»

1856 ж. еңбегінде Сарыарқа жерінен кездескен бірнеше тас мүсіндер жайлы төмендегідей құнды деректер қалдырды. Потанинның мәлімдеуінше Темірші тауы маңынан биіктігі 2,1 м шамасы болатын, адамның бет пішіні бейнеленген тас бағанды көрген; ал Қызыл-Рай тауы етегіндегі [қазіргі Ақтоғай ауданына қарасты Қызыларай тау сілемдері болуы мүмкін – *авт. ескертпесі*] Бегазыбұлақ бұлағының жоғары жағынан бірнеше адамдардың бет бейнесі көрсетілген тас бағандар мен төрт бұрышты тас қоршауларды кездестірген [Записки..., 1856, с. 257–258]. Бұл суреттемелерден мүсіндер санын межелей алмаймыз және қай кезең мәдениетіне жататындығын болжау қиын. А.Г. Потаниннің жоғарыдағы тас қоршаулар жайлы жанында тас бағандары бар кейбір

суреттемесі аталған мүсіндерді VII–IX ғасырлардағы көне түріктік мүсіндер болуы мүмкін екенін жоққа шығармайды [Ермоленко, 2004, с. 30, 31, 47, табл. 19].

Сібір әскери гимназия оқытушысы Н.Я. Словцов Батыс-Сібір бөлімі нұсқауымен 1878 жылы Көкшетау уезді аймағына жіберіліп, Орталық Қазақстан жеріндегі кейбір археологиялық ескерткіштерге сипаттамалар жасаған [Словцов, 1881]. Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданындағы Шағалалы өзені бойында тұрған екі тас мүсінді және Қопа көлі маңында тұрғызылған жалғыз тас мүсінді И.Я. Словцов қарастырған. Словцов Көкшетау округіндегі Шағалалы өзенінен шамамен 1,0 км болатын Қонысбай өткелі маңындағы Жарқын қыстағы бағытынан бетін батысқа қаратып қолдарын төмен түсіріп келбеті өте көркем қашалған адам кейпіндегі тас мүсіндерді сипаттады. Жансыз тұлғаның төбесіне дейінгі биіктігі 146 см, маңдайына дейін 129 см болатын мүсінің төбесі мен иегінің аралығы 51 см және мойынының жуандығы 119 см екендігін атап кеткен [Словцов, 1881, с. 34].

Қазіргі ғылыми көзқараспен Словцов сипаттамасындағы тас мүсінді қыпшақ дәуірі кезеңіне жатқызуға болады. Қолының салыну қалыбы осыған ұқсас тас мүсін Жіңішке өзені маңындағы қыпшақ ғибадатханасынан да табылған [Ермоленко, 2004, рис. 48, 79, 1]. Мүсіннің бет әлпетінің батысқа бағытталып тұруы күдік тудырады. Негізінен ортағасырлық тас мүсіндерді шығысқа қаратып тұрғызған. Аталған мүсін жанында [автордың айтуы бойынша екі жарым қадамдай жерде – *авт. ескертпесі*] кішірек біреуі тұрған ол тастың биіктігі 30 см болған

және Словцов бұл тастың бетінің бағыты мен қашалуын және бейнелеу көркемдігін жанындағысына ұқсатқан [Словцов, 1881, с. 34]. Бұл аталған тастарды қыпшақтардың тұрғызуы мүмкін екендігі туралы сенімді молайтады. Себебі бір «ғибадатхана» жанына топтастырып бірнешеуден, кейде екіден тұрғызылған түрлері де кезігеді [Ермоленко, 2004, с. 38].

Үшінші тас мүсін Шағалалы өзеніне таяу Қопа көлінің маңынан Көкшетауға жеткізіліп, уезд басшылығы ғимараты алдында қойылған. И.Я. Словцовтың айтуы бойынша ол мүсін граниттен қашалған және оң қолына құты ұстаған, сол қолында семсері бар жауынгерді бейнелеген. Жансыз тұлғаның биіктігі 166 см, төбесінен иекке дейін 47 см болса, мойын жуандығы 121 см [Словцов, 1881, с. 34]. Тас мүсіннің композициялық құрылымы, көне түріктік мазмұнды сипат беріп VII–IX ғасыр өнер туындысы болғандығын дәлелдейді [Ермоленко, 2004, с. 47].

Сарыарқа даласымен жүріп өткен ғалым В.М. Флоринский Орталық Қазақстан жерінен табылған бірнеше тас мүсіндерге тоқтала келе (дәлірек Қарқара аймағынан) үшеуіне жекелей арнайы қысқаша мәліметтер берген [Флоринский, 1896, с. 43]. Аталған мүсіндердің біреуін өзінің ұсынысы бойынша Томбы университетіне жеткізілгендігіне Флоринский тоқталып өткен [Флоринский, 1896, с. 42, табл. IX]. Бұл тас мүсін бүгінгі күні Томбы университетінің саябағында тұр. Томбы университетінің археологиялық зертханасы аталған мүсінге қатысты тіркеу құжаттамасында Флоринский мәліметіне кереғар хабарлар берілген. Анықтама қағазында тас мүсін Қызылтас тауынан

табылғандығы және тас мүсінді Томбы университетіне тапсыруға ұсыныс жасағандардың бірі Семей облыстық музейінің басшысы Г. Маковецкий – делінген [Барсуков, Интернет-ресурс]. Бұл анықтама бойынша Флоринскийдің аталынған тас мүсінге еш қатыстығы жоқтығы байқалады. Бірақ тас мүсінің сызбасы Флоринскийдің фотосына қарап салынып Я.А. Шердің еңбегінде жарияланғандығын көреміз [Шер, 1966, рис. 108].

В.М. Флоринский өзінің сызбасы бойынша тағы да екі мүсінді сипаттайды. Олар Қараменді өзені бойында [осылай аталатын өзен, қазіргі Ақтоғай ауданының аумағында ағады – *авт. ескертпесі*] төрт бұрышты қоршаулардың ішінде (?) тұрған [Флоринский, 1896, с. 43]. Тас мүсіндердің ұсақ түйіршікті гранит тастан қашалып, біреуін (мұрты барын) ер адамдікі, қасындағысын әйел адамдікі екендігін және екеуінің де ыдыстары көрсетілгендігін аңғарған [Флоринский, 1896, с. 43]. Қараменді өзені бойындағы тас мүсіндердің мәдени-хронологиялық кезеңін Флоринскийдің сипаттамасы бойынша анықтау қиындық туғызады. Себебі, берілген сипаттамасының аздығы ғана емес, қосымша деректері де жоқ және Орталық Қазақстан аумағынан әзірге қоршаулардың ішіне тұрғызылған тас мүсіндер кезікпеді.

Танымал зерттеуші В.П. Никитин 1902 жылғы мақаласында Сарыарқадағы жетіден аса тас мүсіндерге сипаттама берген [Никитин, 1902, с. 103–111]. Автордың айтуы бойынша Етенбұлақ шатқалындағы Атаке Көшкенов қыстауына таяу жерде, тастан қаланған үш мола болғанын, олардың бірінде бет бейнесі бейнеленген тас мүсін тұрғаны жайлы сипатталған. Баянауылдан 4,2 км-дей

жердегі қырдың үстінде де тас мүсін тұрғанын, биіктігі 2,8 м-дей және Әкпетау болысындағы Антеневтің қыстағында адамның бет бейнесі қашалған екі тас мүсін жайлы; Баянауыл болысына қарасты [қазіргі Павлодар облысының Баянауыл, Май ауданында – *авт. ескертпесі*] Кергетан шатқалында орналасқан қорғанның үстінде бет-бейнесі ұсқынсыз қашалған үш тас мүсін қойылғандығы жайлы деректер қалдырған [Никитин, 1902, с. 110–111]. Кергетан шатқалындағы үш тас мүсіні бар қорғанның IX–XIII ғасырлардағы қыпшақ ғибадатханасы екендігіне күмән туғызбайды [Ермоленко, 2004, с. 34–38]. Қалған тас мүсіндердің мәдени-хронологиялық мерзімінің сипаттамасы аздығы мен қосымша дәйектерінің жоқтығына байланысты болжау қиындық туғызады.

Императорлық археологиялық комиссияның тапсырмасы бойынша Ақмола мемлекеттік мүліктер басшысы А.В. Селиванов өзінің іссапары барысында аталған аймақтың көне мұраларымен танысады. Атбасар қаласы маңынан 1894 жылы А. Селиванов екі тас мүсін кездестіреді. Оның бірі топырақ пен тас араластыра үйілген қорғанның жанында тұрған. Қорғандардың орналасқан жері Көкшетау уезіне қарасты Қашаған ауылы маңында және Преображенский ауылынан алты верста [шамамен 6,4 м – *авт. ескертпесі*] жерде деген мәлімет берген [Селиванов, 1896, с. 30]. Селиванов тас мүсіннің сұр граниттен жасалғанын, биіктігі 2,12 метрге шамалас, қолдары қарын тұсында, желмен әбден мүжілгені жайлы мәлімет қалдырған [Селиванов, 1896, с. 30]. Композициялық құрылымы бойынша талдар болсақ,

кезінде қорған тәріздес қылып соғылған IX–XIII ғасырлардағы қыпшақ ғибадатханасының жанына қойылған тас мүсінге қарап қыпшақ кезеңінің ескерткіштеріне жатқызуға болады [Ермоленко, 2004, с. 31–35]. А.В. Селивановтың айтуы бойынша Арғалы өзені бойындағы өзге де қорымдар шоғыры маңынан тастан соғылған екі жәшіктің бірінің жанында сұр граниттен жасалынған қисайған қалыпта оң қолында құтысы, сол қолында семсер ұстаған мұртты жауынгер бейнесіндегі тас мүсін болғандығын сипаттайды [Селиванов, 1896, с. 31]. Кейін зерттей келе Арғалы өзені бойындағы тас жәшіктің жанындағы мүсін тас, көне түріктік тас мүсін болып шығады. Біздің байқауымызша ол жерде екі тас қоршаудан тұратын кешен болған сияқты. Ондай кешендер Сарыарқа жерінен өте көп [бүгінгі күні бізге – 24 кешен белгілі – *авт. ескертпесі*] деңгейде кезігеді [Ермоленко, Курманкулов, 2006, с. 68–69].

Орталық Қазақстан жеріндегі бірнеше тас мүсіндер жайлы мәліметтер XX ғ. басындағы Н.Я. Коншин еңбектерінде де кезігеді [Коншин, 1803, с. 32]. Саяси қуғындалып жер аударылған Коншин Семейдегі Орыс география қауымдастығы бөлімінде қызмет атқарып, далалық зерттеу жұмыстарына қатысып тұрды. Оның мәліметі бойынша Темірші болысы [қазіргі Қарағанды облысы – *авт. ескертпесі*] Кеңасу шатқалында орналасқан обаның сырты таспен дөңгеленте қоршалғандығын және жанында биіктігі шамамен 1,06 м адамның бет-пішіні бейнеленген тас мүсін болғандығын айтады. Сонымен бірге Жанысбайқабағы шатқалындағы көлемі кішірек обаның жанында

биіктігі тура сондай 1,06 м болатын тас мүсін жайлы мәлімет қалдырған [Кастанье, 2007, с. 205].

Н.Я. Коншиннің сипаттауынан аңғаратынымыз, басынан кеуде тұсына дейін көрсетілген мүсіндердің екеуінің де обалардың жанында тұрғандығы, аталған мүсіндердің көпшілік жағдайда қорғандарға байланысы бар б.д.д. VII–V ғасыр ерте темір дәуірінің тас мүсіндері болуы мүмкін екендігін білдіртеді [Ермоленко и др., 2016, с. 132]. «Қыпшақ ғибадатханасы» жанына қойылған төртінші тип сияқты қыпшақ кезеңіндегі (IX–XIII ғғ.) мүсіндер болу мүмкін екендігін де қарастырады [Ермоленко, 2004, с. 37].

Тау инженері А.А. Козырев 1904 жылы бірқатар археологиялық жаңалықтар ашты [Козырев, 1905, с. 31–36]. Жер бөлімі министрлігінің жерді өңдеу бөлімінің тапсырмасы бойынша Ақмола облысының оңтүстік аймағында су деңгейін зерттеу бағытында жұмыс жүргізе жүріп, жолай археологиялық зерттеулермен де айналысты. Қазіргі Жаңарқа аудан орталығынан солтүстікке қарай 50 шақырымдай болатын Қараағаш шатқалындағы Шонға қыстағына таяу жердегі биіктігі 3,5 м, диаметрі 10,5 м болатын обаға Козырев қазба жұмысын жүргізеді [Козырев, 1905, с. 31].

Қорғаннан әйел затының мүрдесі табылған. Алтын сырғалармен қатар ұзатылар қазақ қызына тән қаңқасы сәукелеге ұқсас, төбесі сүйірлене біткен, бас киімді безендіруге арналған түрлі алтын жапсырмаларды, кәріптастармен безендірілген алтын салпыншақтар мен қоса әйнек ыдыс тапқан [Акишев, 1983, с. 186–187].

А.А. Козырев обаның үстіне қайта жерлеу мүмкіндігін болжады [Козырев, 1905, с. 36]. Обаның үйіндісін қазу барысында тас мүсін табылған, бірақ Козырев оны сипаттап, суретін салуға мән бермеген. Тас мүсіннің 90 см тереңдікте күлге көміліп жатуы, біздерге бұл жағдайдың кездейсоқтық емес екендігін аңғартады. Козырев аталған обаны IX–X ғасырларда тұрғызылған деп тұжырымдаған [Козырев, 1905, с. 36]. Обадан табылған алтын әшекейлерді кейінірек К.А. Ақышев кейінгі ғұн кезеңімен (III–V ғғ.) байланыстырады [Акишев, 1983, с. 186–187]. Нақтылы қай кезең ескерткіші екендігі дәлелденбесе де А. Козырев алғашқы болып осындай ескерткіштердің қалмақтарға тиесілі еместігін айтқан. Тас мүсінге келсек, ол біздің пайымдауымызша ерте дәуірдікі болуы ықтимал, мүмкін кейіннен қайта жерлеу кезінде екінші рет пайдаланылған сияқты.

XX ғасыр бас кезіндегі Сарыарқа тас мүсіндері жайлы мәліметтердің көпшілігі И.А. Кастанье еңбегінде жинастырылып, толықтырылған. Арғы тегін француздардан алатын ғалым, алғашында мүшелігінде болып, кейіннен Орынбор ғылыми архивтік комиссиясы басшылығы орынбасары қызметін атқара жүріп, Императорлық археологиялық комиссиясынан арнайы қазбалар жүргізу рұқсатнамасын алған. 1910 жылғы «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» атты танымал жұмысына Н.Я. Коншин, В.П. Никитин, А.А. Козырев және басқалардың ізденістерін енгізді. Аталған еңбекте обаның үстіне қойылған тас мүсінді егжей-тегжейлі сипаттап, суретін салған өлкетанушы А.И. Добросмысловтың мәліметін енгізген. Ескерткіш Торғай қаласынан солтүстік-шығысқа қарай шамамен

160 шақырым Қараторғай болысы қазіргі Қостанай облысы № 4 аулының маңындағы Сынтас шатқалында орналасқан. Добросмыслов тас мүсіннің граниттен жасалынғанын және оның өлшемдері жайлы мәлімет қалдырған (ені шамамен 22,2 см, қалыңдығы 17,7 см) [Кастанье, 2007, с. 126, табл. XVI].

А.Н. Добросмыслов обаның биіктігі (4 аршын, яғни шамамен 2,84 м) мен диаметрі (60 аршындай шамамен 42,7 м) және оны көрген кезінде тас мүсін обаның ортасында төменгі жағы жерге жарты аршындай [35,5 см шамасы – авт. ескертпесі] кіріп тұрғаны жайлы мәлімет қалдырған [Кастанье, 2007, с. 126, табл. XVI, рис. 8]. Жоғарыда айтып өткеніміздей, қазіргі уақыттағы зерттеулерде обалардың үстіне қойылған басынан кеуде тұсына дейін көрсетілген орта ғасырлық тас мүсіндермен қатар, ерте темір дәуірі мүсіндері де кезігіп жатады. Заттай айғақтардың мүсін жасалымында жоқтығы және кейінгі сурет сызбасының өте нашар сақталуы аталған мүсіннің қай кезеңге жататындығын мерзімдеуге қиындық тудырады. Сонда да ондай көлемдегі обалардың қатардағы қыпшақ ғибадатханаларына сай еместігіне қарап, айналдыра қазылған оры мен көлеміне қарай ерте темір дәуірі ескерткішіне жатқызуға болады.

И.А. Кастанье жоғарыда аталған «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» еңбегінде XX ғ. бас кезіне өлшемі белгілі тас мүсіндер тізбесін берген. Олардың ішінде оннан астамы Сарыарқа мүсіндеріне жатады [Кастанье 2007, с. 125–126, 204–205]. Құзырында бар барлық тас мүсіндер сызба-суретін автор кестеге түсірген. Кестеге енген Сарыарқалық бес мүсінмен қатар Қозы-Көрпеш Баян-сұлудан төртеу,

Торғай даласынан бір тас мүсін бар [Кастанье, 2007, с. 14–17, табл. XIV].

Кастанье өзінің 1911 жылғы «Надгробные сооружения» атты еңбегінде қазақ даласында тас мүсіндерді қорғандардың үстіне тұрғызу тәсілі кең етек алғандығына тоқталып өткен [Кастанье, 1911, с. 10]. Кестелер жүйесінде үстіне бір немесе бірнеше тас мүсін тұрғызылған топырақтан үйілген қорғандар суреттері кезігеді [Кастанье, 1911, IX кесте]. Л.Н. Ермоленко аталған И.А. Кастанье еңбегіне үлкен мән беріп, оны тас мүсіндері бар қыпшақ «ғибадатханасын» ғылыми тұрғыдан сипаттаған ең алғашқы еңбек ретінде бағалады [Ермоленко, Курманкулов, 1992а, 116–117 бб.]. Ермоленко талдауларында бір немесе бірнеше мүсіндері бар қыпшақ ғибадатханалары І-ші тип түріне жатқызылады [Ермоленко, 2004, 34–37 бб.] [Ермоленко, Курманкулов, 2012, 86–94 бб.]. Қорғанның жанына тас мүсінді жалғыздан тұрғызу үрдісі Сақ дәуірі кезеңінде де болғандығын айта кеткен жөн [Ермоленко, Курманкулов, 2011, с. 157; 2015, 30 б.; Курманкулов, Ермоленко, 2014, с. 18; Курманкулов, Касенова, 2014, с. 178; Бейсенов, Ермоленко, 2014, с. 7–16; Бейсенов, 2014, с. 7–14].

Еуразия даласынан сол кезеңде белгілі болған тас мүсіндерді И.А. Кастанье зерделей келе, Моңғолиядан батысқа қарай қазақ даласы арқылы жылжыған бір халықтың қолынан шыққан туынды екендігін меңзеген [Кастанье, 2007, с. 374]. Ізденуші тас мүсіндердің неліктен тұрғызылу тылсымына сұрақ іздеп көреді. Ол мүсін тастарды өлген адамдардың бейнесімен және әруақтық ғұрыппен байланысы бар

деп топшылайды [Кастанье, 2007, с. 374–375].

1924–1928 жылдар аралығында өлкетанушы М.Н. Лентовский Петропавл облысы [қазіргі Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстары – авт. ескертпесі] аумағының археологиялық ескерткіштерін зерттеу барысында бірнеше тас мүсіндерді ғылыми айналымға енгізеді [Лентовский, 1929, с. 11–12]. Автор жеті тас мүсіннің тұрған жері жайлы мәлімет бере келе, Шортанды ауданы Яблоново Макинск болысы жеріндегі бір ғана тас мүсінді қысқаша сипаттаған [қазіргі Ақмола облысы, Бурабай ауданы – авт. ескертпесі]. Профессор П. Преображенский арқылы Көкшетау музейіне жеткізілген бұл тастың басының жартысы сынғандығы және қолдары кеудесінде жатқаны жайлы мәлімет берілген [Лентовский, 1929, с. 11–12]. Лентовскийдің сипаттамасындағы тас мүсін Көкшетау облыстық тарихи-өлкетану музейі жариялаған екі тас мүсіннің екеуіне де ұқсамайды [Боталов, 1996, с. 231–232, рис. 13, 5, 6; Ермоленко, 2004, рис. 1; 2]. М.Н. Лентовскийдің аталған тас мүсіндерге қатысты фотосы мен сурет-сызбасының жоқ болғандығына қарамастан, мүсіндердің алғашында қайда тұрған жерін сипаттауы өз құндылығын жоғалтпайды.

XIX–XX ғасырдың үшінші жартысы аралығындағы авторлар еңбегінде Сарыарқа даласында отыздан аса тас мүсінге қысқаша сипаттама берілген (сур. 1). Қазіргі Қарағанды облысынан (4 дана), Павлодар (7 дана), Ақмола (8 дана), Солтүстік Қазақстан (4 дана), Қостанай (1 дана) және Шығыс Қазақстан облысынан (4 дана).

Сур. 1. XIX ғ. аяғы мен XX ғ. бірінші жартысындағы Сарыарқа өңірінде белгілі болған тас мүсіндер картасы. 1 – Темірші; 2 – Кызыларай; 3 – Шағалалы (2 дана); 4 – Қопа; 5 – Томск; 6 – Қараменді (2 дана); 7 – Етенбұлақ; 8 – Баянауыл; 9 – Акпеттау (2 дана); 10 – Керегетан (3 дана); 11 – Атбасар (2 дана); 12 – Арғалы; 13 – Кеңасу; 14 – Жанысбайқабағы; 15 – Қараағаш; 16 – Сынтас; 17 – Қозы-Көрпеш Баян-сұлу (4 дана); 18 – Шортанды; 19 – Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстары аумақтарынан белгілі болған тас мүсіндер (6 дана)

1, 2 – ([Записки.... 1856, 257–258 бб.]: бойынша); 3, 4 – ([Словцов, 1881, 34 б.]: бойынша); 5, 6 – ([Флоринский, 1896, 42–43 бб.; Шер, 1966, сызба 108]: бойынша); 7–10 – ([Никитин, 1902, 110–111 бб.]: бойынша); 11, 12 – ([Селиванов, 1896, 30–31 б.б.]: бойынша); 13 – ([Коншин, 1803, 32 б.]); 14, 16, 17 – ([Кастанье, 2007, 205 б.; 126 б., XVI кесте, 8 сур.; 17 б., XIV кесте]: бойынша); 15 – ([Козырев 1905, 31 б.]: бойынша); 18, 19 – ([Лентовский, 1929, 11–12 б.б.]: бойынша)

Fig. 1. Map of Saryarka sculptures known at the end of the 19th and the early 20th Century. 1 – Temir; 2 – Kyzylarai; 3 – Shahalals (2 pieces); 4 – Kopa; 5 – Tomsk; 6 – Karamendi (2 pieces); 7 – Etenbulak; 8 – Bayanaul; 9 – Akpettau (2 pieces); 10 – Keregetan (3 pieces); 11 – Atbasar (2 pieces); 12 – Argaly; 13 – Kenasu; 14 – Janysbaykabagy; 15 – Karaahash; 16 – Syntas; 17 – Kozy-Korpesh Bayan-sulu (4 pieces); 18 – Shortandy; 19 – stone sculptures known in Akmola and North Kazakhstan regions (6 pieces)

1, 2 – (by: [Notes 1856, 257–258 bb.]); 3, 4 – (by: [Slovstov, 1881, 34 b.]); 5, 6 – (by: [Florinsky, 1896, p. 42–43; Sher, 1966, fig. 108]); 7–10 – (by: [Nikitin, 1902, p. 110–111]); 11, 12 – (by: [Selivanov, 1896, p. 30–31]); 13 – (by: [Konshin, 1803, p. 32]); 14, 16, 17 – (by: [Castagne, 2007, p. 205; 126; tabl. XVI, fig. 8, p. 17, tabl. XIV]); 15 – (by: [Kozyrev, 1905, p. 31]); 18, 19 – (by: [Lentovsky, 1929, p. 11–12])

Олардың үшеуін көне түріктік, оның қиындық тудырады. XIX ғ. дерек қыпшақ мүсіндеріне жатқызуға көздерінде ерте темір дәуірі тас болады. Қалғандарының мәдени мүсіндері жайлы ақпараттар *in situ* хронологиясы бойынша мерзімдеу ретінде болуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТ

1. Акишев К.А. Древнее золото Казахстана. Алма-Ата: Өнер, 1983. 264 с.
2. Бейсенов А.З. Исследование кургана сакского времени с каменным изваянием на могильнике Кособа (Центральный Казахстан) // Древние и средневековые изваяния Центральной Азии. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2014. С. 7-16.
3. Бейсенов А.З., Ермоленко Л.Н. Новые каменные изваяния сакской эпохи из Сарыарки // Вестник КемГУ. 2014. Вып. № 3 (59). Т. 3. С. 34-40.
4. Барсуков Е.В. Истукан Каркаралинского уезда. URL: <http://www.artefact.tsu.ru/koriya-balballa-1-1> Дата обращения: 19.02.2018
5. Боталов С.Г. Каменные изваяния и жертвенно-поминальные комплексы Урало-Ишимского междуречья // Новое в археологии Южного Урала: сб. научн. тр.

Сер. Южный Урал: Природно-географические факторы и историко-культурные процессы. Челябинск: Рифей, 1996. С. 210-244.

6. Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения). Новосибирск: изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. 132 с.

7. Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К. Центральнокзахстанские памятники с изваяниями кыпчакского облика // Маргулановские чтения: тезисы. Петропавловск, 1992. С. 116-119.

8. Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К. Оригинальное изваяние из фондов Карагандинского историко-краеведческого музея // Археология Южной Сибири. К 80-летию Я.А. Шера. Кемерово: РИО КемГУ, 2011. Вып. 25. С. 156-161.

9. Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К. Новое изваяние раннего железного века из Сары-Арки // АЭАЕ. 2012. № 4 (52). С. 86-94.

10. Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К. Погребение раннего железного века с изваянием в долине р. Айбас // Вестник КемГУ. 2015. № 2 (62). Т. 6. С. 29-34.

11. Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К., Касенова А.Д. Новые данные о специфической разновидности изваяний сакской эпохи // Вестник КемГУ. 2015. № 1 (61). Т. 3. С. 26-32.

12. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина 1830 // Вестник ИРГО. 1856. Ч. 18. С. 257-258.

13. Кастанье И.А. Надгробные сооружения. Оренбург: Типография Тургайского Областного Правления, 1911. 102 с.

14. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. 2-е изд. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 516 с.

14. Козырев А. Раскопка кургана в урочище Кара-Агач Акмолинского уезда // Известия ИАК. 1905. Вып. 16. С. 27-36.

15. Кошкин Н. О памятниках старины Семипалатинской области // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела ИРГО. Семипалатинск, 1903. Вып. I. С. 1-32.

16. Құрманқұлов Ж., Ермоленко Л.Н. Ежелгі Сарыарқа: тас мүсіндер. Древности Сарыарки: каменные изваяния. Saryarka Antiquities: Stone Statues. Караганды, 2014. 168 с.

17. Лентовский М.Н. Памятники древней культуры в южной половине Петропавловского округа КазССР (Инвентаризационный труд). Кокчетав, 1929. 16 с.

18. Никитин В.П. Краткое описание памятников древности Семипалатинской области // Известия ИАК. 1902. Вып. 2. С. 103-111.

19. Селиванов А.В. Производство археологических раскопок в Акмолинской области // Отчет ИАК за 1894 год. 1896. С. 30-31.

20. Слобцов И.Я. Путевые записки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд, Акмолинской области в 1878 г. // Записки Западно-Сибирского отдела ИРГО. Омск, 1881. Кн. III. С. 1-55.

21. Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. М.–Л.: Наука, 1966. 138 с.

22. Флоринский В.М. Первобытные славяне по памятникам их доисторической жизни // Опыт славянской археологии. Томск, 1896. Ч. II, вып. 1. С. 3-112.

Авторлар туралы мәліметтер:

Құрманқұлов Жолдасбек – тарих ғылымдарының кандидаты, бас ғылыми қызметкер, А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (Алматы қ., Қазақстан); kurmankulov@gmail.com

Касенова Әсемгүл Дауренқызы – ғылыми қызметкер, А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (Алматы қ., Қазақстан); asema_94@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ ИЗВАЯНИЯХ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА В РАБОТАХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ И УЧЕНЫХ XIX – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX в.

Ж. Курманкулов, А.Д. Касенова

В статье изложена краткая история обнаружения каменных изваяний Сарыарки. Хронологические рамки исследования охватывают период с XIX по первую половину XX в. Для этого времени характерно эпизодическое изучение каменных изваяний, без

конкретной методики. Данный процесс по времени совпал с периодом, когда происходило становление археологии как науки. Каменные изваяния Сарыарки являются важным источником по истории древних и средневековых культур региона. В них не только воплощен внешний облик людей прошлых эпох, но и отражена ценная информация о социальной структуре общества, культуре населения, оставившего эти произведения древнего искусства. В работе впервые в научный оборот вводится карта, на которой обозначены места находок около 30 изваяний, происходящих из обширного историко-культурного региона – Сарыарка.

Ключевые слова: археология, Сарыарка, Центральный Казахстан, каменное изваяние, путешественник, краевед, случайная находка, памятник

INFORMATION ABOUT THE PROBLEMS OF CENTRAL KAZAKHSTAN IN THE WORKS OF TRAVELERS AND SCIENTISTS OF THE XIX - THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Zh. Kurmankulov, A.D. Kasenova

The article analyzes information about the period of the second half of the 19th – first half of the 20th century in the history of study stone sculptures Saryarka, the collection of information about these monuments was carried out episodically and not methodically. The non-specific nature of the study of sculptures is connected with the fact that this period coincided with the time of formation of archeology as a science. Stone sculptures of Saryarka are an important source on the history of ancient and medieval monuments. They not only embodied the appearance of people of past eras, but also reflected valuable information about the social structure and life of those who left these monuments. The article also introduces into the scientific circulation a map of about 30 sculptures found on the territory of Saryarka in the XIX - first half of the XX century.

Keywords: archaeology, Saryarka, Central Kazakhstan, stone sculpture, random, traveler, local historian, monument

REFERENCES

1. Akishev, K. A. 1983. *Drevnee zoloto Kazakhstana (Ancient gold of Kazakhstan)*. Alma-Ata: "Oner" Publ. (in Russian).
2. Beisenov, A. Z. 2014. In Tishkin, A. A. (ed.) *Drevnie i srednevekovye izvayaniya Tsentralnoi Azii (Ancient and medieval sculptures of Central Asia)*. Barnaul: Altay University Publ., 7–16 (in Russian).
3. Beisenov, A. Z., Ermolenko, L. N. 2014. In *Vestnik Kemerovo State University*. № 3 (59). T. 3, 34–40 (in Russian).
4. Barsukov E.V. *Istukan Karkaralinskogo uezda (Istukan of the Karkaraly district)*. URL: <http://www.artefact.tsu.ru/kopiya-balballa-1-1> (in Russian).
5. Botalov, S. G. 1996. In *Novoe v arheologii Yujnogo Urala: Sb. nauch. Trudov. Ser. Yujnyi Ural: Prirodno-geograficheskie faktory i istoriko-kulturnye protsessy (New in the archeology of the Southern Urals: Nat. scientific tr. Ser. Southern Urals: Natural and geographical factors and historical and cultural processes)*. Chelyabinsk: Rifei Publ., 210-244 (in Russian).
6. Ermolenko, L. N. 2004. *Srednevekovye kamennye izvayaniya kazakhstanskih stepei (tipologiya, semantika v aspekte voennoi ideologii i traditsionnogo mirovozzreniya) (Medieval stone sculptures of the Kazakh steppes (typology, semantics in the aspect of military ideology and traditional worldview))*. Novosibirsk: IAEt SO RAN Publ. (in Russian).
7. Ermolenko, L. N., Kurmankulov, Zh. K. 1992. In *Margulanovskie chteniya–1992 (Margulan reading–1992)*. Petropavlovsk Publ., 116-119 (in Russian).
8. Ermolenko, L. N., Kurmankulov, Zh. K. 2011. In *Arheologiya Yujnoi Sibiri. K 80-letiyu Ia.A. Shera (Archeology of Southern Siberia. On the 80th anniversary of Ya.A. Sher)*, 25. Kemerovo: RIO KemGU, 156-161 (in Russian).
9. Ermolenko, L. N., Kurmankulov, Zh. K. 2012. In *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 4 (52), 86-94 (in Russian).
10. Ermolenko, L. N., Kurmankulov, Zh. K. 2015. In *Vestnik Kemerovo State University*, 2 (62). T. 6, 29-34 (in Russian).
11. Ermolenko, L. N., Kurmankulov, Zh. K., Kasenova, A. D. 2015. In *Vestnik Kemerovo State University*, 1 (61). T. 3, 26-32 (in Russian).

12. 1856. In Bulletin IRGO, 18, 257-258 (in Russian).
13. Kastan'e, I.A. 1911. *Nadgrobnnye sooruzheniya (Tombstones)*. Orenburg: Printing house of the Turgay Regional Board (in Russian).
14. Kastan'e, I. A. 2007. *Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya (The Antiquities of the Kirghiz Steppe and the Orenburg Territory)*. 2th ed. Almaty: Daik-Press (in Russian).
15. Kozyrev, A. 1905. In *Izvestiya IAK (News IAK)*, 16. StPetersburg Publ., 27-36 (in Russian).
16. Konshin, N. 1903. In *Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela IRGO (Notes of the Semipalatinsk subdivision of the West Siberian Division IRGO)*, 1. Semipalatinsk Publ., 1-32 (in Russian).
17. Kurmankulov, Zh., Ermolenko, L. N. 2014. *Ejelgi Saryarqa: tas musinder. Drevnosti Saryarki: kamennye izvayaniya. Saryarka Antiquites: Stone Statues*. Karagandy Publ. (in Kazakh, Russian, English).
18. Lentovskii, M. N. 1929. *Pamyatniki drevnei kultury v yujnoi polovine Petropavlovskogo okruga KazSSR (Inventarizatsionnyi trud) (Monuments of ancient culture in the southern half of the Petropavlovsk District of the Kazakh SSR (Inventory work))*. Kokchetav Publ. (in Russian).
19. Nikitin, V. P. 1902. In *Izvestiya IAK (News IAK)*, 2, 103-111 (in Russian).
20. Selivanov, A. V. 1896. *Proizvodstvo arheologicheskikh raskopok (Akmolinskoi oblasti) Otchet Imperatorskoy arheologicheskoy komissii za 1894 god.* (in Russian).
21. Slovtsov, I. Ia. 1881. *Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela IRGO (Notes of the West Siberian Division IRGO)*. Kn. III. Omsk Publ., 1-55 (in Russian).
22. Sher, Ya. A. 1966. *Kamennye izvayaniya Semirech'ya (Stone sculptures of Semirechye)*. Moscow–Leningrad: Nauka Publ. (in Russian).
23. Florinskii, V. M. 1896. In *Opyt slavyanskoy arheologii (The experience of Slavic archeology)*, II, 1. Tomsk Publ., 3-112 (in Russian).

About the Authors:

Kurmankulov Zholdasbek. Candidate of Historical Sciences, A.Kh. Margulan Archeology Institute, Kazakhstan; kurmankulov@gmail.com

Kasenova Asemgul D. Research Scientist, A.Kh. Margulan Archeology Institute, Kazakhstan; asema_94@mail.ru

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The authors claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 03.10.2018.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 10.10.2018.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 17.10.2018.